

Een eerste aanzet

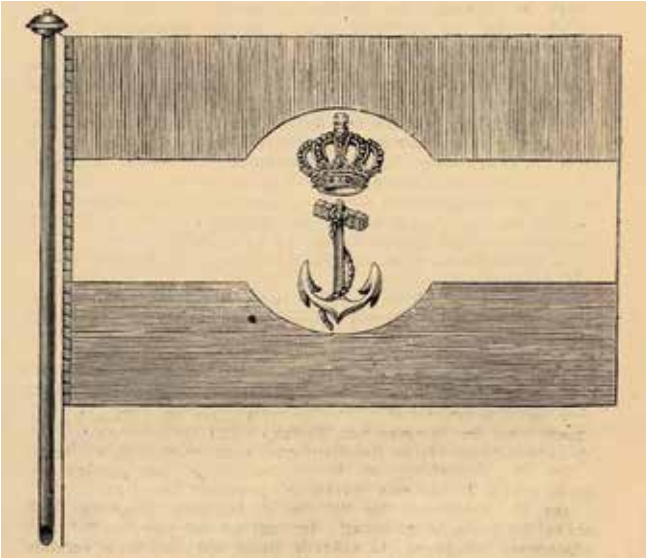
De oprichting van het officierskorps van de KMR in 1894

Tegenwoordig liggen schepen van de Koninklijke Marine (KM) met regelmaat langdurig tegen de kade omdat er eenvoudig te weinig bemanning beschikbaar is.¹ Een bedenkelijk gegeven, temeer omdat verwacht mag worden dat de Nederlandse krijgsmacht snel kan inspelen op actuele dreigingen en crisissituaties, zoals de Russisch-Oekraïense Oorlog en hiermee samenhangende inspanningen in NAVO-verband.²

Het is logisch dat in de Defensienota van 2022 vergelijkbare doelen zijn opgenomen; snel opschaalbare bemensing van onder andere schepen en walinrichtingen, alsmede waar nodig maatwerk. In dit opzicht lijkt het meer dan wenselijk het reservistenbestand bij het Ministerie van Defensie uit te breiden, waaronder dat bij de Koninklijke Marine Reserve (KMR). Tegenwoordig werft de KMR met name oud-militairen van de KM en mensen die een specifieke aanverwante deskundigheid bezitten.³

Naast het bekende wervingsplan, bekijkt de Nederlandse krijgsmacht of het 'vrijwillige dienjaar' – een systeem gebaseerd op goede ervaringen in de Scandinavische landen en Israël – kan worden ingevoerd, waardoor wellicht een meer structurele instroom uit de beroepsbevolking ontstaat. Tegelijkertijd wordt zo de verbinding met de Nederlandse samenleving vergroot.⁴ Of de KM het vrijwillige dienstjaar gaat toepassen in haar huidige beleid is nog onbekend. Wel is duidelijk dat het huidige wervingsplan van het Ministerie van Defensie voor de KMR enigermate lijkt op dat van de beginjaren van dit onderdeel omstreeks 1894:

¹ Het ss *Spaarndam* op de Hudson-rivier (collectie Maritiem Historische Databank)

Afbeelding van de Vlag der Koninklijke Marine Reserve afkomstig van de Nederlandsche Staatscourant uit 1894 (collectie Koninklijke Bibliotheek)

‘Bij het wetsontwerp tot regeling van den dienst bij de militie is getracht door eene doelmatige indeeling en oefening van de zeemilitie zoveel mogelijk door dienstplicht het in oorlogstijd ontstaande tekort, in verschillende qualiteiten aan te vullen. Enkele qualiteiten nl. officieren, machinisten, gasten en torpedisten kan de dienstplicht niet in voldoende aantal leveren (...) de ondervinding zal moeten leren of het volle aantal uit den dienstplicht is te verkrijgen.’⁵

Indertijd ontbrak het bij de KM aan specialisten en de regering zette daarom de KMR op om zo de lacunes in het personeelsbestand, waaronder het officierskorps, te dichten. In dit artikel staat de oprichting van het KMR-officierskorps in de 19^e eeuw dan ook centraal. Dat rechtvaardigt bovendien de vraag hoe het officierskorps van de marine-reserve tot stand kwam en hoe deze voor die tijd vernieuwende ontwikkeling bijdroeg aan een succesvollere en beter inzetbare marine. Want om te weten waar we met de hedendaagse plannen voor personele adaptiviteit bij de Nederlandse krijgsmacht en in het bijzonder de KM naar toe moeten gaan en deze beter te kunnen doorgronden, lijkt enig inzicht waar we op dit vlak vandaan komen niet ongewenst.

De oprichting van het officierskorps van de KMR

In het Nederland van het einde van de 19^e eeuw drong het besef door dat de KM, in die tijd Koninklijke Nederlandsche Zeemacht genoemd, moest beschikken over reservepersoneel waarop de Nederlandse krijgsmacht in tijden van oorlog of oorlogsdreiging kon terugvallen, om hiermee de in dienst zijnde schepen optimaal te kunnen bemannen:

‘Wij Emma, Koningin-Weduwe, Regentes van het Koninkrijk; op voordracht van onzen minister van marine op den 15den februari 1894; overwegende, dat het noodig is maatregelen te nemen ter voorziening in de aanvulling van het personeel der zeemacht, in geval van oorlog,

oorlogsgevaar of andere buitengewone omstandigheden. Hebben goedgevonden en verstaan (...) tot de oprichting en instandhoudingen eener marine-reserve.’⁶

Op 28 februari 1894 kwam het daarom bij Koninklijk Besluit (KB) no. 31 tot de oprichting van de KMR en bij KB van 25 juli 1894 no. 42 werden naast het Korps machinisten en vuurstokers en het Korps matrozen de regelingen van het Korps officieren bij de marine-reserve in werking gesteld.⁷ Dat het reserveofficierskorps van de KMR het licht zag was het resultaat van het reële besef dat de personeelsomvang die de KM in oorlogstijd nodig had, groter was dan het aantal dat in vreedetijd beschikbaar was. Ook woog mee dat onder laatstgenoemde groep militairen zich onvoldoende opgeleid personeel bevond om bij een mobilisatie met onder meer dienstplichtigen, een voor 100% operationele vloot te kunnen realiseren. Daarbij moest de KM rekening houden met de driejaarlijkse aflossing van marinepersoneel in de koloniën. Minister van Marine J.C. Jansen richtte daarom – naast de dienstplicht – de marine-reserve op, bestaand uit vrijwillig dienenden.⁸ Het officiersbestand van de KMR bestond toentertijd enerzijds uit eervol ontslagen marineofficiers en anderzijds personen waarvan het beroep in vreedetijd verwant was aan werkzaamheden bij de KM, zoals gezagvoerders en stuurlieden bij grote stoomvaartmaatschappijen en rederijen.⁹

De personele samenstelling van het reserveofficierskorps zag er, conform de *Voorlopige regeling van het Korps officieren der Koninklijke Nederlandsche Marine-Reserve*, als volgt uit:

10 luitenants ter zee der 1^e klasse
 60 luitenants ter zee der 2^e klasse
 70 adelborsten
 30 buitengewone adelborsten; terwijl gezagvoerders van de grote stoomvaartlijnen kunnen worden benoemd tot buitengewoon luitenant ter zee der 1^e klasse.¹⁰

‘Dat de KMR het licht zag was het resultaat van het reële besef dat de personeelsomvang die de KM in oorlogstijd benodigde, groter was dan het aantal dat in vreedetijd beschikbaar was’

De hoogste rang die een officier bij de KMR kon bekleden was die van LTZ1, de laagste die van buitengewoon adelborst. De officiersrangen bij de KMR waren gelijk aan die van actief dienende zeeofficiers. Echter, een officier bij het Korps zeeofficiers in laagste rang ging in anciënniteit voor op een KMR-officier. In totaal zouden 170 officieren bij de KMR in dienst treden. Dit aantal was lager dan begroot in 1894, namelijk een korps van 270 KMR-officiers.¹¹ Onder de officieren van de handelsvloot was een groot animo ontstaan om KMR-officier te worden, getuige de vele aanvragen. De eerste KMR-officier was kapitein Frederik Hendrik Bonjer, de meest verdienstelijke gezagvoerder van de Nederlandsch-Amerikaansche

Stoomvaart Maatschappij (NASM) en boegbeeld voor de KMR. Een dag na zijn beëdiging legden nog een aantal officieren de eed af.¹²

De eerste officier van de KMR

‘Kapitein Bonjer (...) de plichten zijn u gisteren bij het afleggen van uw eed en ook heden voor oogen gehouden. Wij, die u kennen in de uitoefening van elke plicht van u gevraagd, wij wenschen u, maar ook de marine, hartelijk geluk (...).’¹³

In de redevoering van NASM-directeur J.V. Wierdsma – waaruit het bovenstaande een citaat is – memoreert hij aan LTZ1 KMR Bonjer, geboren op zee en kapitein van het ss *Spaarndam*.¹⁴ Destijds was dit het grootste schip van de Nederlandse koopvaardijvloot. Bij KB werd Bonjer op 1 oktober 1894 bij de KMR benoemd.¹⁵ Net als LTZ1 KMR Bonjer, werden in die jaren andere reserveofficieren KMR eveneens op voordracht van de minister van Marine benoemd door Koningin-regentes Emma. Het betrof eervol ontslagen marineofficieren, koopvaardijgezagvoerders en stuurlieden met de Nederlandse nationaliteit, die in het bezit waren van het diploma voor de grote vaart van de Nederlandse of Nederlands-Indische handelsvloot. Betrokken officieren met een aspiratie voor een plaatsing bij de KMR wendden zich met een verzoekschrift tot de minister van Marine. Daarnaast moesten de betrokken koopvaardijofficieren een verklaring afgeven van goed gedrag en officieel vastleggen dat zij zouden blijven varen bij een Nederlandse maatschappij zolang ze in dienst waren van de KMR.¹⁶ Tekenen voor de oorlogsvloot betekende dus geenszins dat hiermee het dienstverband bij de handelsvloot eindigde.

De nieuwbenoemde KMR-officier mocht vervolgens, mits hij de medische keuring doorstond, de eed afleggen. Hierbij droeg Bonjer hoogstwaarschijnlijk, evenals alle latere officieren van de KMR in dit tijdsbestek, het uniform van de officieren van de KM. Specifiek aan dit uniform was de kraag van de uniformjassen en de ondergrond van de petborduursels; beide waren van lichtblauw laken. KMR-officieren mochten daarnaast in het knoopsgat van hun koopvaardij-uniform op hun linkerborst een onderscheidingsteken dragen, bestaande uit een geëmailleerde knoop met een gekroond onklaar anker en de term ‘marine-reserve’.¹⁷

Na de eedaflegging traden de reserveofficieren voor minimaal zes achtereenvolgende jaren in dienst en waren zij oproepbaar voor ‘buitengewone omstandigheden, oorlogsgevaar en oorlog’. Behalve oud-officieren van de KM en de buitengewoon LTZ1, moesten officieren van de marine-reserve elke twee jaar, drie maanden daadwerkelijke dienst verrichten en deelnemen aan oefeningen. De handelsvloot stelde zich op dit vlak coöperatief op; zij stelde haar personeel vrij om deel te nemen aan de terugkerende KM-oefeningen. Op de dag van Bonjer’s aanstelling, begon ook de eerste verplichte oefening. Te Willemsoord kwam het instructieschip Hr.Ms. Gier in dienst met daaraan toegevoegd Hr.Ms. Het Loo als logementsschip. Hiermee kon het opleiden van de reser-

Afbeelding van het Onderscheidingsteken der Koninklijke Marine Reserve afkomstig van de Nederlandsche Staatscourant uit 1894 (collectie Koninklijke Bibliotheek)

veofficieren beginnen. Aan boord van het instructieschip werd door reguliere, actief dienende officieren van de KM onderwijs gegeven, zoals les in torpedokennis door LTZ2 W.C.J. Smit.¹⁸

KMR-officieren beschikten gedurende hun diensttijd – net als nu – over dezelfde rechten en plichten als reguliere KM-officieren. Zij ontvingen een vergoeding en hadden

Portret van de eerste LTZ1 KMR F.H. Bonjer (Beeldbank NIMH)

recht op een pensioen na langdurige dienst, bij letsel of overlijden in verband met de dienst. Tijdens het dragen van hun uniform waren zij ook onderworpen aan het *Crimineel Wetboek en het Reglement van de Krijgstucht voor het Krijgsvolk te Water*. Verder gold de bepaling dat een KMR-gezagvoerder op diens schip van de Nederlandse koopvaardij de KMR-vlag op de achtersteven mocht voeren.¹⁹

De KMR-vlag

‘Nu ongeveer een jaar geleden werd u naar aanleiding van het heuchelrijk feit dat gij honderd rondreizen als kapitein bij onze lijn hadt volbracht, ook een vlag geschonken, de vlag als oudste kapitein (...). De woorden u toen toegesproken, ze passen ook op dezen dag. Die vlag, gij zoudt haar hoog houden; hoog voor uzelf, hoog voor de maatschappij, die gij met eere dient, hoog voor uw land, waarvan gij den grootsten mailstoomer commandeert. Dat alles geldt ook voor deze vlag. Met de deze vlag legt u nog andere plichten op. Die plichten zijn u gisteren bij het afleggen van uw eed en ook heden voor oogen gehouden.’²⁰

Bij de benoeming van LTZ1 KMR Bonjer kreeg hij ook de vergunning om op een Nederlands koopvaardijship van de KMR onder zijn bevel, de vlag van de marine-reserve te voeren. Anno nu mag een officier van de KMR met de rang van LTZ2 of hoger en aangesteld als gezagvoerder, indien hem daartoe op verzoek een ministeriële vergunning is verleend, op zijn schip – in plaats van de natievlag – ook deze vlag voeren. Het schip moet dan wel onder de Nederlandse driekleur varen en een bruto registerinhoud hebben van meer dan 500 ton.²¹ De eerste keer dat de KMR-vlag aan boord van de *Spaarndam* in de haven van Rotterdam werd gehesen, gebeurde dit op dinsdagmorgen 2 oktober 1894 met alle egards. Voor deze ceremonie waren diverse afgevaardigden aanwezig, waaronder KTZ H.A. Schippers – als vertegenwoordiger van de minister van Marine – en de eerdergenoemde Wierdsma. Gedurende de ceremonie stond aan de ene kant van het schip de bemanning, aan de andere kant de jongens van het Opleidingsschip van de handelsvaart en daartussen de kapel die marsmuziek ten gehore bracht. Achter op het dek stonden een officier en twee kwartiermeesters met de KMR-vlag gereed, toegewezen aan LTZ1 KMR Bonjer, die vervolgens op navolgende wijze werd gehesen.

Eerst daalde langzaam en statig de Nederlandse vlag en vervolgens werd de vlag van de KMR in haar plaats aan de gaffel gehesen, terwijl hierbij het Nederlandse volkslied klonk. De hoofden aan boord van het schip maakten daarbij front richting de nieuwe vlag. Deze bestond uit de Nederlandse driekleur, met een halfcirkelvormige verbreding van de witte baan tot halverwege in het rood en blauw, waarin een zwart onklaar anker met koninklijke kroon was afgebeeld.²² Directeur Wierdsma herinnerde Bonjer er vervolgens aan dat hij met deze vlag nieuwe verplichtingen was aangegaan. De handelsvloot aanvaardde hiermee immers haar nieuwe taak. Tijdens zijn vijftienjarige loopbaan bij de KMR – waaronder aan boord van het ss *Rotterdam* en het ss *Noordam* – voerde Bonjer

Portret van de minister van Marine G. Kruys (Beeldbank NIMH)

traditiegetrouw de KMR-vlag.²³ Vanaf dit moment konden overal ter wereld Nederlandse koopvaardijshippen, indien de gezagvoerder KMR'er was, met de vlag van de KMR varen.

Wat voorafging

Voorafgaand aan het hijsen van de KMR-vlag hield KTZ Schippers een toespraak. Hij memoreerde dat de eerste die het denkbeeld van de KMR in 1878 had opgewov-

Net als de Royal Navy Reserve was de KMR tijdens de Tweede Wereldoorlog bijzonder verdienstelijk'

pen, oud-gezagvoerder van de koopvaardij J.H. Rovers was.²⁴ Zo schreef de laatste dat naar het voorbeeld van het Verenigd Koninkrijk, een marine-reserve uit de bemanning van de koopvaardijvloot gevormd moest worden, met het oog op de verschillende belangen.²⁵ Groot-Brittannië was - mede doordat na de Krimoorlog (1853-1856) duidelijk werd dat er een tekort aan deskundig marinepersoneel bestond – in 1859 overgegaan tot de oprichting van een *Royal Navy Reserve* (RNR). Bij de Britse marine was het merendeel van de RNR net als de KMR afkomstig van de handelsvloot. Tijdens beide wereldoorlogen leverde de RNR een belangrijke bijdrage aan de krijgspanning door het beschikbaar stellen van grote aantallen opgeleid personeel.²⁶

In Nederland kwam het pas 35 jaar na de oprichting van de RNR tot het in het leven roepen van een eigen marine-reserve. Dit terwijl in het *Algemeen Handelsblad* van 23 juni 1875 al te lezen viel dat de Nederlandse marine onmogelijk in staat was, ondanks de miliciens, de volledige eigen oorlogsvloot te bemannen.²⁷ Er was aanvankelijk dus nog onvoldoende aandacht en wil om een eigen marine-reserve op te richten, mede omdat het Nederland van de 19^e eeuw na de Belgische afscheiding in de 1830s relatief op voet van vrede had geleefd. Pas in 1879 schreef vice-admiraal F.L. Geerling, vier jaar later minister van Marine, een aanbeveling ter oprichting van de KMR. De stichtingskwestie kreeg weliswaar geen *lift-off* omdat minister Geerling voortijdig aftrad, maar gelukkig ging het idee te komen tot de KMR hierna niet verloren.

De zaak werd een decennium later weer door een aantal Kamerleden aangestipt en in 1891 gaf minister van Marine G. Kruys de aanzet tot de oprichting van de KMR. Middels de eerdergenoemde Staatsbegroting van 1894 had minister Jansen een KMR-oprichtingsplan uitgewerkt. Hij trad eveneens vroegtijdig af maar deze ministerswissel verstoorde deze keer de oprichting van de KMR niet. Op 1 oktober ging de regeling van kracht en was de marine-reserve een feit.²⁸ Net als de RNR, was de KMR tijdens de Tweede Wereldoorlog bijzonder verdienstelijk, zo hadden de KMR-officieren vrijwel de gehele handelsbescherming onder hun hoede. Ook had de KMR sinds haar bestaan minstens 180 dapperheidsonderscheidingen ontvangen, waarvan alleen al 111 tijdens deze oorlog.²⁹

Het uniform van de Koninklijke Marine Reserve was tussen 1894 en 1925 gelijk aan dat van de zeemacht, met uitzondering van de lichtblauwe kraag van de (lange) jas en de lichtblauwe ondergrond van het borduursel op de pet van de officieren en het mutslint van lichtblauw zijde van de matrozen, torpedisten en vuurstokers. Deze lange jas is gedragen door de tijdelijke luitenant ter zee der tweede klasse KMR Jan Coenraad Johanknegt (1876-1958), ook geschreven als J.C.J. Knegt. Hij was als beroepsofficier in 1909 overgegaan naar de KMR. De lange jas was voor KMR-officieren facultatief, maar als voormalig beroepsofficier heeft Johanknegt zijn jas laten aanpassen. Helaas ontbreken de schouderpassanten (collectie KTOMM Bronbeek)

Conclusie

De KMR is tot op de dag van vandaag *de* reservisten-eenheid van de KM. De benoeming van de eerste KMR-officier in 1894 kan dan ook gezien worden als een belangrijke eerste stap voor een extra toevoeging op het personeelsbestand van de KM; een nieuwe mogelijkheid van vakspecialisten om Nederland te dienen. Met de oprichting van de KMR heeft de KM namelijk het streven gehad om in tijden van oorlog, oorlogsdreiging en bijzondere omstandigheden de personele tekorten, en in het bijzonder vakbekwame officieren, op te vangen. In dit opzicht is het wellicht - net als voorheen - een idee het huidige personeelsbestand bij de KM, en in het bijzonder bij de KMR, te vergroten door nog nauwer samen te werken met de Nederlandse handelsvloot. Zo omvatte in 2020 het aantal Nederlands personeel aan boord van Nederlands gevlagde schepen 4592 personen, waarbij ruim 55 % daarvan officier was.³⁰ Gelet op dit gegeven is het opmerkelijk dat de marine-reservevlag voor het laatst op 15 april 2020 aan LTZ1 KMR Arjen Dorsch werd verleend en dat KLTZ(SD) Riekus Hatzmann, C-KMR, toen aangaf dat het 'een geruime tijd geleden' was, dat daarvoor deze ceremonie had plaatsgevonden.³¹ En dat terwijl de marine-reservevlag bij uitstek de zichtbare verbinding vormt tussen de KM en de Nederlandse handelsvloot, en hiermee de samenleving. Er is dus werk aan de winkel.

Anne Beckers BA is senior informatiespecialist verbonden aan het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) in Den Haag. De auteur wil graag dr. Anselm van der Peet en dhr. Bas Naafs bedanken voor de betrokkenheid bij de totstandkoming van dit artikel.

Noten

- <https://www.defensie.nl/actueel/nieuws/2021/04/22/operationele-vaarperiode-zr.ms.-van-speijk-voortijdig-beeindigd> (geraadpleegd op 1 september 2022); <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/mindermensen-willen-bij-de-marine-werken-maar-we-moeten-er-wel-zijn-als-er-stront-aan-de-knikker-is/> (geraadpleegd op 1 september 2022).
- <https://www.defensie.nl/onderwerpen/defensienota-2022/lezen> (geraadpleegd op 1 september 2022).
- <https://werkenbijdefensie.nl/ontmoet-defensie-evenementen/voorlichting-reservisten-koninklijke-marine-140> (geraadpleegd op 1 september 2022).
- <https://nos.nl/artikel/2442876-defensie-wil-personeel-aantrekken-met-vrijwillig-dienjaar> (geraadpleegd op 1 september 2022).
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd:18931894:0000632:pdf> (geraadpleegd op 3 september 2022).
- https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=%28koninklijke+marine-reserve%29&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C19e_eeuw%7C&page=3&sortfield=date&coll=ddd&identificatie=ddd:010147503:mpeg21:a0045&resultidentificatie=ddd:010147503:mpeg21:a0045&rowid=7 (geraadpleegd op 3 september 2022).
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000155922:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 3 september 2022).
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd:18931894:0000632:pdf> (geraadpleegd op 3 september 2022); Von Münching, L.L., 'Het Korps officieren KMR honderd jaar', *Marineblad* (februari 1995) pp. 60-63, aldaar p. 60.
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=sgd:18931894:0000632:pdf> (geraadpleegd op 3 september 2022).
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB08:000155922:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 5 september 2022).
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMNMM02:000409045:00003> (geraadpleegd op 5 september 2022).
- <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identificatie=MMK>

- B19:000695271:mpeg21:a00013 (geraadpleegd op 5 september 2022).
- Idem.
- Idem; <https://www.captainalbert.com/captains-from-the-past/bonjer/> (geraadpleegd op 6 september 2022); Münching, 'Het Korps officieren KMR honderd jaar', aldaar p. 60;
- Op 17 februari 1910 werd kapitein Bonjer bij KB eervol ontslag verleend. Met het laatste kwam een einde aan een loopbaan van meer dan vijftien jaar bij de KMR. Negen dagen later, op 55-jarige leeftijd overleed hij, na een ziekbed van bijna een jaar, zie: <https://www.captainalbert.com/captains-from-the-past/bonjer/> (geraadpleegd op 6 september 2022); het stamboek van Bonjer is online te raadplegen bij het Nationaal Archief, zie: https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.12.14/invnr/84/file/NL-HaNA_2.12.14_84_0004 (geraadpleegd op 6 september 2022).
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dt:2329007:mpeg21:0033> (geraadpleegd op 8 september 2022).
- Idem; <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB31:041548000> (geraadpleegd op 8 september 2022); <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identificatie=MMKB08:000155922:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 8 september 2022).
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB31:041548000:00214> (geraadpleegd op 8 september 2022); <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dt:2329007:mpeg21:0033> (geraadpleegd op 8 september 2022); <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000695271:mpeg21:a00013> (geraadpleegd op 8 september 2022); Münching, 'Het Korps officieren KMR honderd jaar', p. 60.
- Idem.
- <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identificatie=MMKB19:000695271:mpeg21:a00013> (geraadpleegd op 8 september 2022).
- <https://wetten.overheid.nl/BWBR0005195/1991-09-10> (geraadpleegd op 9 september 2022).
- <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identificatie=MMKB19:000695271:mpeg21:a00013> (geraadpleegd op 9 september 2022); <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110616121:mpeg21:a0036> (geraadpleegd op 9 september 2022); <https://kranten.archiefalkmaar.nl/issue/VB/1894-10-06/edition/0/page/1?query=marine-reserve%20reservevlag> (geraadpleegd op 9 september 2022).
- <https://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&identificatie=MMKB19:000695271:mpeg21:a00013> (geraadpleegd op 9 september 2022); <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110616121:mpeg21:a0036> (geraadpleegd op 9 september 2022); https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.12.14/invnr/84/file/NL-HaNA_2.12.14_84_0004 (geraadpleegd op 9 september 2009).
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMNMM02:000409045:00002> (geraadpleegd op 9 september 2022).
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMTRES04:211401011:mpeg21:a00003> (geraadpleegd op 11 september 2022).
- Münching, 'Het Korps officieren KMR honderd jaar', aldaar p. 60.
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010097227:mpeg21:a0002> (geraadpleegd op 11 september 2022).
- <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB19:000695271:mpeg21:a00013> (geraadpleegd op 11 september 2022).
- De databank Dapperheidsonderscheidingen is foutgevoelig en derhalve is voor dit onderzoek gekozen om enkel de term marine-reserve te gebruiken, zie: <https://www.defensie.nl/onderwerpen/onderscheidingen/dapperheidsonderscheidingen/databank-dapperheidsonderscheidingen?refwoord=marine-reserve&onderscheiding=Alle+onderscheidingen&jaar-van=1940&jaar-tot=1945> (geraadpleegd op 27 september 2022); Münching, 'Het Korps officieren KMR honderd jaar', aldaar p. 62.
- Boscche, M., van den, e.a., *De Nederlandse Maritieme Cluster: Monitor 2021* (2021) 35.
- Hatzmann, R., KLTZ (SD), 'Vergunning tot voeren van de vlag van de Koninklijke Marine Reserve', *KMR Contact* (april 2020) 10, aldaar p. 10, zie: <https://maritimecapacityalliance.nl/wp-content/uploads/2020/11/Bijlage%20A1-NEWS-%20artikel%20in%20KMR%20Contact%202020-1.pdf> (geraadpleegd op 11 september 2022).